

לבחינת טיבם של כ"י וינה וכ"י ארפורט של התוספתא

1. טיפוסים לשון שונים בתקופת התנאים

1.1 בתוספתא, בשני כתבי-היד העיקריים שלה, כ"י וינה וכ"י ארפורט, ישנן תופעות לשוניות שאינן זהות ללשון המשנה המיוצגת בכ"י¹ ק, והן דומות בחלקן הגדול ללשון התלמוד הבבלי (שבדפוסים). על כן הועלתה הדעה, שכתבי-היד של התוספתא מתוקנים הם ברוח לשון התלמוד הבבלי בעיקר, שהשפעתו על המעתיקים הייתה רבה.²

1.2 ח' נתן בדקה את מסורתו הלשונית של כ"י א לתוספתא, והיא הסיקה, שיש להעמיד את לשון התוספתא על חזקתה כלשון ארץ-ישראלית מקורית.³ השוני שנמצא בינה ובין המשנה בכמה תופעות לשון נובע מכך, שבשני החיבורים האלה מיוצגים שני טיפוסים לשון שונים, שכן העברית שדוברה בארץ-ישראל בתקופת התנאים ידעה כמה טיפוסים לשון.⁴

1.3 מורנו פרופ' י' קוטשר ז"ל כבר חשב על האפשרות של קיום ניבים ולהגים בלשון התנאים משמץ את המלית של פרודה בתעודות בר-כוכבא לעומת של החבורה לתיבה שלאחריה בכ"י⁵ ק.

1.4 דבר קיומם של טיפוסים לשון שונים בתקופת התנאים עולה גם מכך, שבכתבי-יד של ספרות התנאים נמצאו מלים וצירופים שצורתם שונה מהמצוי בכ"י⁶ ק, אך יש דוגמתם במגילות הגנוזות או בתעודות בר-כוכבא (ח' נתן הזכירה חלק מהן

* הדברים הושמעו בהרצאה במכון ללימודים מתקדמים ביום ט"ז בסיון תשנ"א (29.5.91) במסגרת סדנה על לשון חכמים. זכות גדולה היא לי להשתתף בספר זה לכבוד בעל היובל, מורי פרופ' ייבין, שתרם רבות לחקר כתבי-היד של ספרות חז"ל.

1. בכל מקום שמוזכרת המשנה במאמר זה הכוונה למשנה לפי כ"י ק. הציטוטים מן התוספתא הם על פי כ"י וינה (אלא אם צוין אחרת), ולמראי המקומות שלהם קודמת האות ת'; שאר מראי המקומות הם מן המשנה על פי כ"י קאופמן.

2. ראה למשל י' קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל", ערכי א, עמ' 47.

3. נתן, ארפורט, עמ' 17.

4. שם, עמ' 344-345.

5. י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' נז.

בעבודתה), כגון: אבית (בכ"ק בבית);⁶ הימנו (בכ"ק ממנו, ורק במידה מצומצמת הימנו);⁷ נתארמלה (בכ"ק נתאלמנה);⁸ ש + בינוני (בכ"ק: ש הוא + בינוני);⁹ קודם + ש"ע (בכ"ק: קודם ל + ש"ע).¹⁰ המלים וצירופי הלשון הנ"ל שאינם בכ"ק (או שאינם רווחים בו) מצויים גם בתלמוד הבבלי, ולולא גילוי מציאותם במקורות ארץ-ישראליים ברורים, הם היו נחשבים בחזקת חשודים שתוקנו בכתב-היד בידי מעתיקים על פי התלמוד הבבלי.¹¹ עתה ברור, שהם לשונות ארץ-ישראליות מובהקים, והם חלופות לביטויים המקבילים בכ"ק.

1.5 מ' בר-אשר הגיע למסקנה זו על פי חלק מן התופעות שהוזכרו לעיל ולאור תופעות לשוניות בכתב-יד שונים של המשנה בעיקר בתחום הפונולוגי והמורפון-פונולוגי, וכך הוא כותב: "סביר ביותר להניח מציאות מרובת פנים בקריאת המשנה";¹² "נתברר, שליד הטיפוס המיוצג בכ"ק [= קאופמן]... רווחו טיפוסים אחרים – טיפוסי לשון שאף להם יש חזקת קדמות וראשונות, כמסורת שהילכו בארץ ישראל בתקופת הדבור העברי...".¹³

1.6 למסקנה זו הגעתי אף אני לאור הבדלים בין לשון המשנה ללשון התוספתא בעיקר בתחומי התחביר והסגנון.¹⁴

2. תאימות בין כ"ו לכ"א בדגמי לשון כפולים

2.1 ח' נתן ביססה את מסקנתה בדבר קיום טיפוסי לשון שונים בתקופת התנאים, בין השאר, על שכיחותן של תופעות לשוניות בשני כתב-היד העיקריים של התוספתא, כ"א וכ"ו, השונות מאלה המצויות בכ"ק. היא מצאה למשל, שבתוספתא, בשני כתב-היד, שולטים הצירופים אין צריך לומר¹⁵ וחוצה לארץ,¹⁶ בדומה למצוי בתלמוד הבבלי, כנגד אין צורך לומר וחון לארץ בכ"ק; והיא שואלת, האומנם יעלה על הדעת לחשוד בשני עדי הנוסח האלה שתיקנו את הנוסח בעשרות רבות של מקומות?

6. ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1259; ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 207.
7. בר-אשר, טיפוסי לשון, עמ' 214.
8. הנ"ל, בירורים בלשניים, עמ' 186.
9. הנ"ל, טיפוסי לשון, עמ' 215; ברורמן, משנה ותוספתא, עמ' 33.
10. ברורמן, משנה ותוספתא, עמ' 33.
11. ראה למשל בנדויד, עמ' 209, לגבי הצירוף קודם הרגל.
12. בר-אשר, טיפוסי לשון, עמ' 216.
13. הנ"ל, בירורים בלשניים, עמ' 185.
14. ברורמן, משנה ותוספתא, עמ' 34.
15. נתן, ארפורט, עמ' 288.
16. שם, עמ' 19.

"כלום אין מן ההכרח לומר, שהילכו בלשון התנאים נביים או טיפוסים לשון שונים?"¹⁷

2.2 אני מבקש לאשש את המסקנות האמורות למעלה גם על פי מברק תאימות בין שני כתבי-היד של התוספתא. בשורה של מבני לשון המובאים להלן אנו רואים, שכנגד מבנה אחד במשנה ישנם בתוספתא שני מבנים (בחלק מהם יש במשנה יותר ממבנה אחד, ובתוספתא יותר משני מבנים): האחד הוא כבמשנה והאחר אינו מצוי במשנה, אבל הוא מצוי בתלמוד הבבלי. בדיקת שני כתבי-היד של התוספתא מראה, שישנה תאימות מרובה ביניהם בתפרוסת ההיקריות בשני המבנים: ברוב המקומות שכי"ו נוקט מבנה אחד, כ"א גורס כמותו, וכן במבנה השני. התאימות הגבוהה בין שני כתבי-היד מאששת את הגרסה, והיא מלמדת, שכפלי המבנה בתוספתא מקוריים הם, ולא תוצאה של תיקוני מעתיקים על פי הבבלי, למשל. ומכאן גם, שלשון התנאים הייתה רב-גונית, והילכו בה להגים שונים.

2.3 יש לציין, ששני כתבי-היד מוצאם מאזורים שונים: כ"ו מוצאו מן המזרח, וכ"א מן המערב;¹⁸ ויש ביניהם חילופי גרסה לא מעטים, כפי שמראה האפאראט של שינויי הנוסחאות במהדורת התוספתא של ליברמן. ורחוק הוא אפוא מלהניח שהתאימות הגבוהה נעוצה בהשפעה של כתבי-יד אחד על האחר.

2.4 דומה כי מברק התאימות, כאמור לעיל, והתאימות בתופעות נדירות, כאמור להלן (סעיף 4), יכולים לשמש גם בוחן לטיבם של שני כתבי-היד בכלל. אם הנחתנו נכונה, הרי היא מאששת את מסקנתה של ח' נתן לגבי מהימנות מסירתו של כ"א, שנבדק על ידה באופן יסודי,¹⁹ ופותחת פתח למסקנה דומה לגבי כ"ו.

3. כפלי מבנה בתוספתא ושיעורי התאימות בין כ"ו לכ"א²⁰

3.1 אבל + בינוני + הוא / אבל + בינוני + 0
במשנה ובתוספתא רווח הדגם אין/לא + פועל... אבל + בינוני +

17. שם, עמ' 16.
18. ראה תיאור כתבי-היד מאת מ' לוצקי אצל ליברמן, תוספתא, בהקדמה לסדר זרעים, עמ' ה-יב; וראה ליברמן, תכ"פ, זרעים, עמ' יז (במבוא).
19. נתן, ארפורט, עמ' 21-30.
20. התאימות הכללית מתקבלת מחלוקת סכום ההיקריות המתאימות בסכום ההיקריות בכלל. לדוגמה, בסעיף 3.1 יש בסך הכול $48=18+30$ היקריות מתאימות ולצדן $12=7+5$ אי התאמות. התאימות הכללית תהיה אפוא $\frac{48}{48+12} = \frac{48}{60} = 80\%$
סטטיסטיקאים מהאוניברסיטה העברית (המבקשים להשאר בעילום שם) בדקו את הנתונים בסעיפים 3.1-3.6 מבחינה סטטיסטית, וקבעו, שאומדן אחוז ההתאמה בסעיפים אלה הוא 85.5%

הוא ... להביע איסור שיש בו צד היתר,²¹ כגון: "אין דורכין ענבים בגת, אבל דורך הוא בעריבא" (שביעית ה, ו). אולם בתוספתא יש שכינוי הגוף נשמט מן הפסוק החיובי, כגון: "אין רצין בשבת... אבל מטייל כדרכו ואינו חושש" (ת' שבת טז, כב).²² בדיקת התאימות בין שני כתבי-היד מראה:²³

א ב ל + ב י נ ו נ י + ה ו א : התאמה ב-30 היקרויות; אי התאמה ב-5 היקרויות.²⁴

א ב ל + ב י נ ו נ י + 0 : התאמה - 18; אי התאמה - 25.7

התאימות הכללית - 80%.

3.2 מפני שהוא + בינוני / מפני ש + בינוני

במשנה מצוי המבנה מפני שהוא + בינוני בלבד.²⁶ בתוספתא מצוי על פי רוב המבנה החסר, כגון "מפני שפוגם את המעשר" (ת' מעשר שני ד, יא), אך יש בה גם מן הדגם המלא, כגון: "מפני שהן משתמרות" (ת' דמאי א, ג).²⁷ בדיקת התאימות בין שני כתבי-היד מראה:²⁸

מ פ נ י ש ה ו א + ב י נ ו נ י : התאמה - 24; אי התאמה - 29.15

מ פ נ י ש + ב י נ ו נ י : התאמה - 78; אי התאמה - 30.2

התאימות הכללית - 86%.

(261 התאמות מתוך 305 היקרויות), וסטיית התקן של האומדן היא 2%, כלומר הרווח בר הסמך לאחוזי ההתאמה הוא 81-89 ברמת סמך של 95%. מספר זה מעיד על שיעור תאימות גבוה. תודתי נתונה לאנשי הסטטיסטיקה.

וכן אני מודה להנהלת מפעל המילון ההיסטורי שלידי האקדמיה ללשון העברית, ובמיוחד לפרופ' ישראל ייבין, שהעמידו לרשותי תצלומי כתבי-יד של התוספתא ואת הקונקורדנציה לתקופות ג-ד, לצורך בדיקת הנתונים האלה.

21. מישור, זמנים, עמ' 291.

22. לפי התניות מסוימות כינוי הגוף נשמט גם במשנה וגם בתוספתא. אלה לא הובאו בחשבון במניין ההיקרויות דלקמן. על ההתניות אני דן במחקר שאני כותב על המיליות ותוארי הפועל בלשון התנאים בהדרכת פרופ' מ' בר-אשר.

23. כאן ולהלן הובאו בחשבון ההיקרויות, שבשני כתבי-היד לפי כל אחד מהדגמים. לא הובאו בחשבון היקרויות החסרות באחד מכתבי-היד (כגון מרובו של סדר קודשים ומסדר טהרות, שאינם מיוצגים בכ"א), או כאלה שבהן יש באחד מכתבי-היד גרסה אחרת. הבסיס להשוואה כאן ולהלן הוא כ"ו.

24. ת' שביעית ו, כב; ת' שבת ג, טז; יב, יד; ת' עירובין ה, ג; ת' בבא קמא י, יא.

25. ת' תרומות ג, ב; ת' שביעית ה, כג; ו, יא; ת' שבת יב, י; טז, ג, כ; ת' הוריות ב, א.

26. רשמתי חריג אחד: "מפני שנושרין מאביהן" (שביעית ז, ה).

27. נתן, ארפורט, עמ' 316.

28. לא נמנו ההיקרויות במבנה מפני שהוא כ + בינוני, שהוא באה בו תמיד בשני כתבי-היד.

29. ת' שבת יג, ה; ת' פסחים ג, ה; ה, ג; ת' יום טוב א, א (2x); ת' תעניות ב, ג; ת' יבמות א, ז; י, ד (2x); ת' כתובות א, א; ס, ה; ת' נדרים א, א; ת' סוטה ה, יא (2x); ת' בבא מציעא ב, כב.

30. ת' שבת ח, יא; ת' סוטה ז, יח.

3.3 מפני שהוא + ש"ע/תואר / מפני ש + ש"ע/תואר
 במשנה מצוי המבנה מפני שהוא + ש"ע/תואר בלבד. בתוספתא מצוי על פי רוב המבנה המלא, כגון "מפני שהוא פרי" (ת' ערלה א, ה), אך יש בה גם מן המבנה החסר, כגון: "מפני שמלאכתן" (ת' מ"ש ב, ב).³¹ בדיקת התאימות מראה: מפני שהוא + ש"ע: התאמה - 20; אי התאמה - 32.7 מפני ש + ש"ע:³³ התאמה - 5; אי התאמה - 34.2 התאימות הכללית - 74%.

3.4 אע"פ שהוא + בינוני / אע"פ ש + בינוני / אע"פ + בינוני
 במשנה רווחים שני דגמים בלבד,³⁵ שניהם במידה כמעט שווה (אף על פי שהוא + בינוני - 48%; אף על פי + בינוני - 52%). בתוספתא מצויים שלושה דגמים: אע"פ שהוא + בינוני, כגון: "אע"פ שהן אוכלין משלהן" (ת' עבודה זרה ה, ו); אע"פ ש + בינוני, כגון: "אע"פ שדומין זה לזה" (ת' כלאים א, א); אע"פ + בינוני, כגון: "אע"פ מדביקן זו לזו" (ת' שבת יא, ז).³⁶ בדיקת התאימות מראה: אע"פ שהוא + בינוני: התאמה - 6; אי התאמה - 0. אע"פ ש + בינוני: התאמה - 25; אי התאמה - 37.1 אע"פ + בינוני: התאמה - 3; אי התאמה - 38.4 התאימות הכללית - 39.87%.

3.5 זה הכלל / כללו של דבר / זהו כללו של דבר
 במשנה מצויה הפתיחה לכלל זה הכלל בלבד. בתוספתא נוהגים שלושת אופני הפתיחה,⁴⁰ כגון: "זה הכלל: כל שהוא מן המוכן מטלטלין אותו" (ת' שבת יד, ח);

31. נתן, ארפורט, עמ' 316.
 32. ת' סוכה ג, יז; ת' יום טוב א, כג; ת' שביעית א, ט; ג, יט, כא; ה, ז, ו, ו.
 33. לא נמנו היקרויות שבהן שם העצם הוא צירוף יחס, כגון "מפני שהוא בחזקת המשתמר".
 34. ת' בבא קמא ט, לא (2x).
 35. ראה אפסטיין, מבוא, עמ' 1261-1262; מ' בר-אשר, "משנה כתב יד פארמה ב", קובץ א, עמ' 179.
 36. נתן, ארפורט, עמ' 317-318. היא מעלה אפשרות להבחנה בין המבנים (על פי הממצא בכ"א), שהמבנה אע"פ + בינוני בא כאשר אין לנשוא משלים. אולם בכ"י דגם זה בא בסדר טהרות (אין כ"א לסדר זה) 15 פעמים כשהבינוני מושך אחריו מושא. גם במשנה ישנן 12 היקרויות בדגם זה כשמושא בא אחר הבינוני, אבל יש בה גם 13 היקרויות שאין בהן אחר הבינוני מושא.
 37. ת' תרומות ג, י.
 38. ת' מעשר שני ג, יא; ת' שבת ד, ה; ת' פסחים ה, ט; ת' סוכה א, ו.
 39. להשלמת התמונה נציין גם את מספרי היקרויות בכ"י בסדרים קדשים וטהרות שאין מהן בכ"א: אע"פ שהוא + בינוני - 9 היקרויות; אע"פ ש + בינוני - 22 היקרויות; אע"פ + בינוני - 16 היקרויות.
 40. פעם אחת גם "זה הכללות" (ת' מנחות ה, יח).

"כללו של דבר: כל שנקנה קונה" (ת' בבא מציעא ג, יד); "זהו כללו של דבר: כל הפגולין ש... וכל הפיגולין ש..." (ת' זבחים ז, טו).

בין אלה שפתיחתם היא כללו של דבר ישנן חמש היקרויות שבהמשכן הדגם הרי הוא כ... לכל דבר (כגון ת' פסחים ו, י). כללו של דבר בא אצלן כנראה כמצלול לכל דבר.⁴¹ היקרויות אלה מהוות אפוא קבוצה בפני עצמה, ועל כן לא נכללו במניין התאימות שבהמשך.

בשאר ההיקרויות אין להבחין בשוני בין המשפטים שפתיחתם שונה. באלה ובאלה על פי רוב "כל..." ממשיך את המשפט אחר הפתיחה "זה הכלל" וכדו'. תאימות כמעט מוחלטת קיימת בין שני כתבי-היד לגבי הפתיחות השונות: זה הכלל: התאמה – 38; אי התאמה – 42.1 כללו של דבר: התאמה – 6; אי התאמה – 0. זהו כללו של דבר: התאמה – 4; אי התאמה – 0. התאימות הכללית: – 98%.

3.6 אחד זה ואחד זה / בין זה ובין זה

במשנה אנו מוצאים את ביטוי ההכללה אחד זה ואחד זה או אחת זו ואחת זו שלוש פעמים (עירובין ו, ה; יבמות טו, א; נדרים ה, ה), ואין אנו מוצאים בה את הצירוף בין זה ובין זה. בתוספתא אנו מוצאים את הצירוף אחד זה ואחד זה פעם אחת (ת' חלה א, ב), ואת הצירוף בין זה ובין זה שלוש פעמים (ת' בבא קמא י, י; ת' בבא מציעא ד, ב; ת' עבודה זרה ז, ט). ההיקרויות בתוספתא לפי שני הדגמים שוות בשני כתבי-היד.⁴³

3.7 עד ש + יפעל / עד שעה ש + יפעל

במשנה משמש תמיד הדגם עד ש + יפעל,⁴⁴ וכן על פי רוב בתוספתא. אולם נמצא בתוספתא גם המבנה עד שעה ש + יפעל, כגון: "אבל בהדיוט לא קנה עד שעה שימשוך" (ת' קידושין א, ט). שני כתבי-היד של התוספתא תואמים ב-17 היקרויות של הדגם עד שעה ש + יפעל, ורק בארבעה מקומות שעה מיתוספת באחד משני כתבי-היד בלבד.⁴⁵

41. ראה ג' ברורמן, "מצלול ומקצב במשנה ובתוספתא", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים תש"ן, עמ' 69-76.

42. ת' תרומות ד, ה.

43. בשני מקומות נוספים בא בכתבי-יד אחד בין זה ובין זה, ובכתבי-היד השני בין כך ובין כך (ת' בבא קמא ו, כח; ת' בבא מציעא יא, לא).

44. פעם אחת במשנה לפי כ"פ: "אינו חייב עד שעה שישלח בו יד" (בבא מציעא ג, יב), וכיוצא בזה בכ"י לו (בכ"י: "עד שעה שישלח יד").

45. ת' ברכות ב, ז; ת' עירובין ה, יח; ת' גיטין ה, ה; ת' קידושין ב, ט.

3.8 שאין + בינוני / לפי שאין + בינוני

במשנה מלית הסיבה לפי נשמטת לפני שאין + בינוני, כגון "שאינ עושין סחורה [בפירות] שביעית" (שביעית ז, ג), וכן על פי רוב בתוספתא. אך יש בתוספתא שאין לפי נשמטת, כגון: "לפי שאין לבו מכוין" (ת' ברכות ב, ז). ב-15 היקרויות של הדגם לפי שאין + בינוני בתוספתא ישנה תאימות בין שני כתבי-היד, ורק בחמש היקרויות אחרות לפי באה באחד מכתבי-היד בלבד.⁴⁶

3.9 בינוני + מן... / בינוני + יתר/יותר מן...

כבר ציין י' ברויאר,⁴⁷ שבמשנה ערך היתרון מובע על ידי מלית היחס מן לבדה אחר הבינוני, כגון: "ואין באחיו גדול ממנו" (סוטה א, ט).⁴⁸ בתוספתא נמצא בצד הדגם שבמשנה גם הדגם בינוני + יתר/יותר מן..., כגון: "קשה עונש האחרון יותר מן הראשון" (ת' שבת יג, ד). ב-14 היקרויות בתוספתא לפי הדגם בינוני + יתר/יותר מן... תואמים שני כתבי-היד, ורק בשלושה מקומות אחרים דגם זה מופיע באחד משני כתבי-היד בלבד.⁴⁹

3.10 כל.../כל... כולו

הצירוף כל... כולו אינו נמצא במשנה כלל. בתוספתא הוא מצוי, כגון: "אוכל בכל הבית כולו" (ת' פסחים ו, יא). ב-23 היקרויות אנו מוצאים את הצירוף הזה בשני כתבי-היד, ובשישה מקומות נוספים הוא נמצא באחד מהם בלבד.⁵⁰

4. תאימות בין כ"י לכי"א בתופעות נדירות

4.0 ח' נתן הראתה בעבודתה התאמות בפרטי לשון שונים בין כ"י לכי"א (כנגד טיפוסים לשון אחרים), כגון בצורות מלכיות ותרנוגלין;⁵¹ וכן היא מציינת מספר תופעות נדירות המשותפות לשני כתבי-היד. נביא להלן דוגמאות לתאימות בין כ"י לכי"א בתופעות נדירות, חלקן מתוך עבודתה של נתן.

46. ת' ברכות ו, ב; ת' תרומות ז, י; ת' עירובין ב, י; ג, י; ת' גיטין ה, ד.

47. ברויאר, אמוראים, עמ' 134.

48. שני חריגים במשנה אחת: "ואם אמ' לו בבית כור אפילו היו שם נקעים עמוקים יתר מעשרה טפחין או סלעין גבוהין יתר מעשרה טפחין הרי אלו נימדדין עמה" (בבא בתרא ז, א). הוספת יתר באה כנראה להדגיש את הניגוד לרישא: "היו שם נקעים עמוקים עשרה טפחים או סלעים גבוהין עשרה טפחין".

49. ת' סוטה ה, ט; ת' סוכה א, א; ת' שבועות א, ד.

50. ת' ברכות ו, י; ת' ביכורים ב, י; ת' סוטה ד, ג; ת' בבא קמא ז, ה; ת' סנהדרין ז, ז; יג, ג.

51. נתן, ארפורט, עמ' 340-341.

- 4.1 שינוי הבניין: "משרבו צרי עין וטורפי טרף הן הן שופכי דמים רבו אומצי הלב" (ת' סוטה יד, ז). אומצי במקום מאמצי, גרירה על פי טורפי.⁵²
- 4.2 צורת הפועל על פי השם: "והמסרב בחבירו לאורחו ואין בלבו לקרותו" (ת' בבא קמא ז, ח). לאורחו במקום לארחו (פיעל), כנראה על פי שם העצם אורת.⁵³
- 4.3 הפלולוגיה של מם הבינוני בשורש הפותח במם: "המורט... צריך להעביר תער על כל בשרו" (ת' נזיר א, ו). המורט = הממורט.⁵⁴
- 4.4 תוספת אלף/הא בכתבי: בשויהא/בשויהה (ת' מעשר שני ג, ו; ת' בבא מציעא ג, כג). תוספת האלף/הה באה להבליט את הא הכינוי.⁵⁵
- 4.5 הצורה כולהם/כולהן (ת' בבא קמא ה, ה).⁵⁶
- 4.6 ובלבד ש + פעל (עבר): "ובלבד שעשאה" (ת' פסחים ב, כא). הצירוף הרגיל במשנה ובתוספתא הוא ובלבד ש + יפעל, ואכן נמצא בקטע גניזה "שתיעשה".⁵⁷
- 4.7 וכולם אם + פעל: "וכולן אם אמרו בשעת מיתה ינתן לפלגני שהן שלו" (ת' בבא קמא יא, א). הצירוף הרגיל במשנה ובתוספתא הוא וכולם ש + פעל.

4.8 דרך + ש"ע + רגילים + לפעול

- במשנה ובתוספתא אנו מוצאים את שלושת הדגמים האלה: (1) דרך + ש"ע + לפעול (כגון ת' בבא קמא ב, יב); (2) דרך + ש"ע + פועלים (כגון ת' עבודה זרה ה, ג, ד) (3) דרך + ש"ע + להיות + פועלים (כגון: ת' בבא מציעא ג, כ). פעמיים אנו מוצאים בתוספתא את הדגם דרך + ש"ע + רגילים + לפעול: "אם עלו במקום שדרך בני אדם רגילין לעלות" (ת' בבא קמא י, כט; וכיו"ב ת' בבא מציעא ב, יד).⁵⁸

52. שם, עמ' 31.

53. שם, עמ' 103.

54. שם, עמ' 97.

55. שם, עמ' 57.

56. שם, עמ' 52. צורה זו מצויה בירושלמי ובבראשית רבה. ראה א"ש רוזנטל, "לשונות סופרים", יובל שי - ספר יובל לשיי עגנון, רמת-גן תשי"ח, עמ' 324-323; מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30", קובץ א, עמ' 276, 300. לפי סוקולוף ניקוד ההא הוא בסגול, כמכוח מתריות כולהם אל עליהם בפיוטי ינאי. חריזות המעידות על ניקוד זה מצא גם ייבין בכתב-יד ובקטעי גניזה של פיוטים (מפיו בהרצאתו במכון ללימודים מתקדמים, במסגרת סדנה על לשון חכמים, ביום יא בסיון תשנ"א/24.5.91).

57. מישור, זמנים, עמ' 77.

58. השווה מ"צ קדרי, "עוללות מ'תוספתא כפשוטה' (זרעים) לשאול ליברמן", ערכי א, עמ' 166.

4.9 מה הפרש בין... ו/ל...

במשנה ובתוספתא מצוי הדגם מה בין... ו/ל... כגון: "מה בין שדה אחוזה (לבין) שדה מקנה" (ערכין ג, ב). פעמיים אנו מוצאים בתוספתא שמוספת בה המלה הפרש: "מה הפרש בין ר' מאיר וחכמים" (ת' כלאיים ה, ז); "מה הפריש בין מעשר שיבי לבכורים" (ת' פסחים ב, יח).

4.10 כאחד מכל + ש"ע (שאינו מציין אדם)

הלשון כאחד בביטוי השוואה נופל על השם אדם, כגון "הרי הוא כאחד מכל אדם" (ת' בבא מציעא א, י), או על שם המציין בן-אדם, כגון: "הרי הוא כאחד מכל האחים בנחלה" (יבמות ד, ז). אצל שם שאינו מציין בן-אדם נופל לשון כשאר, כגון: "הרי הן כשאר כל מצות" (ת' הוריות א, ח). פעם אחת באה כאחד אצל שם שאינו מציין בן-אדם: "הרי זו כאחד [כ"א כאחת] מכל הטענות" (ת' בבא קמא ט, כח).

5. חוסר התאמה בין כ"י וכ"א

5.0 בצד התאימות בין שני כתבי-היד, כפי שהוצגה לעיל, יש גם אי התאמות ביניהם. האפאראט של שינויי הנוסחאות במהדורת התוספתא של ליברמן מראה שינויים רבים, וליברמן כותב עליהם: "יתכן שבכמה מקרים שתי הגירסאות נכונות, כל אחת בהתאם למסורת שעל פיה נוצרה".⁵⁹ נציג כאן כמה הבדלים עקרוניים, רובם מתחום התחביר, והם בחלקם מתוך עבודתה של ח' נתן ומתוך מאמריו של מ' מורשת.

5.1 כתיבים ארץ-ישראליים כמו אדן, ליעזר, יוסה, זכיי נמצאים בכ"י ואינם בכ"א.⁶⁰

5.2 הכתיב בכ"א הוא מלא, ואילו הכתיב בכ"י חסר.⁶¹

5.3 המשנה גורסת אי אפשר, אי אפשר, אבל אין בה אי את/אתה, אלא אין את/אתה. בתוספתא אנו מוצאים את שני הדגמים, אך התפלגותם שונה בשני כתבי-היד: בכ"י 59% אי את/אתה (לעומת 41% אין את/אתה), ובכ"א 93% אי את/אתה.⁶²

59. ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' טו.

60. בנדויד, עמ' 231; נתן, ארפורט, עמ' 61-62, 338.

61. בנדויד, עמ' 234. לדעתו הכתיב החסר בכ"י הוא "בהשפעת התחום הערכי שהקנתה ליהודים שנתחנכו בלשון זו את המנהג לחסר בכתיב".

62. נתן, ארפורט, עמ' 104-105.

5.4 ערב/בערב בסמיכות לשם המציין מועד: שכיחותו של הטיפוס הראשון (כגון ערב שבת) היא 24% בכי"ו ו-78% בכי"א.⁶³

5.5 בין שתי האלטרנטיבות שחרית/בשחרית (לשחרית) שיעור מציאותה של שחרית הוא 43% בכי"ו, 80% בכי"א.⁶⁴

5.6 סוף (ש) + בינוני / לסוף (ש) + בינוני: הטיפוס הראשון נקרה בכי"ו ב-25%, ובכי"א ב-100%. דוגמאות: בכי"א – "סוף מקדיח הוא את התבשיל" (ת' ברכות ו, יח); "סוף קוברתו" (ת' סוטה ה, י). כי"ו גורס "לסוף..." במקומות האלה.⁶⁵

5.7 בין... בין... / בין... ובין...⁶⁶ כי"ו מעדיף את הדגם הראשון – 83%, ואילו בכי"א ההתפלגות כמעט שווה: 48% לדגם הראשון, 52% לשני.⁶⁷

5.8 מ... עד / מ... ועד: בכי"א תמיד הטיפוס הראשון; בכי"ו הטיפוס השני מצוי בשיעור של 57%.⁶⁸

5.9 נשוא הקודם לשני נושאים: מ' מורשת העלה, שבמשנה נשוא הקודם לשני נושאים בא תמיד ביחיד, ואילו בתוספתא בשני כתבי-היד שלה יש שהנשוא בא ברבים – כגון: "לא נחלקו ר' ליעזר ור' יהושע" (ת' שבת טו, י) – ונטייה זו ניכרת במיוחד בכי"א.⁶⁹

5.10 המעבר מקל להפעיל. מ' מורשת דן בתופעה של המעבר מקל להפעיל בספרות חז"ל. לגבי התוספתא הוא קובע, שבכי"א תופעה זו ניכרת יותר מבכי"ו (היחס ביניהם הוא 15:25).⁷⁰

63. שם, עמ' 292–294.

64. שם, עמ' 290.

65. שם, עמ' 297–298.

66. לגבי המשנה העיר ג' הנמן, שאין אחידות ואין עקיבות בכתבי-היד של המשנה בעניין זה. ראה "על מלת היחס 'בין' במשנה ובמקרא", קובץ ב, עמ' 33.

67. לפי בדיקה בסדרי זרעים ומועד.

68. לפי בדיקה בסדרי זרעים, מועד, נשים וזויקין.

69. מ' מורשת, "הנשוא הקודם לשני נושאים בלשון חז"ל", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 363–366.

70. מ' מורשת, "חילופי גרסאות בין כתבי-יד ובין נוסח ארץ-ישראל לבבל כעדות לשתי מסורות לשון", סיני, שנה מב, כרך פב, ירושלים תשל"ח, עמ' סג. על נושא זה ראה גם מ' מורשת, "הפעיל ללא הברל מן הקל בלשון חז"ל", שנתון בראילן יג (תשל"ז), עמ' 249–281.

6. תופעות לשוניות נדירות בכ"י ובכ"א

6.0 ח' נתן מציינת לטיבו של כ"א, בין השאר, שצורות עתיקות נדירות נשמרו בכ"א יותר מבשאר עדי הנוסח; כגון קרובים (ת' ראש השנה ב, ט), כינוי לקרבנות העומדים להיקרב (בכ"י תוקן לקרבין).⁷¹

6.1 גם בכ"י ישנם לשונות נדירים; והרי כמה מהם (רובם מתוך הספר "לקסיקון הפועל" של מ' מורשת):

6.1.1 נתקנסו שנים = נתקלקלו (ת' שביעית ז, יח); בכ"א נתקיימו.⁷²

6.1.2 מחטחטין (ת' בבא קמא ב, א; וכיו"ב ת' בבא מציעא ת, ל; ת' מקוואות ז, ב); בכ"א מחטטין.⁷³

6.1.3 מתמטטין, מטמוט (ת' בבא מציעא ו, יח); בכ"א מתמוטטין, מיטוט.⁷⁴

6.1.4 כמנו = הכמינו (ת' סנהדרין י, יא); בכ"א נימנו.⁷⁵

6.1.5 לשלות = לשרות (ת' כלים ב"ב ד, י).⁷⁶

6.1.6 פסל = קולב (ת' בבא בתרא י, ד), בכ"א חסר.⁷⁷

7. תיקונים שונים בכ"י ובכ"א

7.0 עד כה השתדלנו להעמיד על מקוריותן תופעות לשוניות בתוספתא שהיו חשודות כמתוקנות. אולם אין להתעלם מכך, שיש ויש תיקונים בכתב-היד של התוספתא, תיקונים מסוגים שונים, אם מכוונים, ואם מתוך אשגרת לשון. נדון להלן בארבעה סוגי תיקונים בשני כתב-היד של התוספתא (רובם מתוך "תוספתא כפשוטה" של ליברמן).

7.1 תיקונים על פי התלמוד הבבלי

7.1.1 ר"ש ליברמן כותב על כ"א: "הוא אמנם כ"י משובת, אבל תיקונו קילקולו, הוא נוסח 'מתוקן' שחלו בו תיקונים של תלמידי חכמים ע"פ הבבלי ופעמים ע"פ

71. נתן, ארפורט, עמ' 263, אבל ב"ת' מנחת א, ב כ"י גורס הקרובים.

72. מורשת, לקסיקון, עמ' 330.

73. שם, עמ' 163.

74. שם, עמ' 211.

75. שם, עמ' 192; וראה להלן 7.3.1.5.

76. שם, עמ' 367.

77. ליברמן, תכ"פ, נזיקין, עמ' 445, על פי היוגית.

הירושלמי, כפי שנראה להלן בביאורים בכ"מ" (ראה דוגמה להלן, 7.1.4).⁷⁸ יש לציין, שליברמן מעיר גם על נוסחאות בכ"ז, שהם תיקונים על פי הבבלי (ראה דוגמה 7.1.3).

7.1.2 יש להניח, שה"תיקונים של תלמידי חכמים" לא היו מכוונים לתיקונים לשוניים, אלא לתיקונים ענייניים. ומן הראוי לבדוק, אם גררו תיקונים אלה אחריהם תיקונים לשוניים שיש להם משמעות דקדוקית או מילונית.⁷⁹ לפחות דוגמה אחת כזאת מצאתי בכ"ז (ראה בסעיף הבא).

7.1.3 בתוספתא בבא קמא א, ב שנינו: "תפש הניזק במטלטלין שמין לו מהן בפני בית דין ואפי' מן היתומין והוא שתפס מחיים".

הביטוי והוא ש – לתנאי אינו מצוי במקומות אחרים בספרות התנאים, ולעומת זאת הוא שגור בספרות האמוראים בבבלי ובירושלמי.⁸⁰ מציאותו כאן מחשידה אפוא, שאין הוא מקורי. ואכן ליברמן מעיר, שהקטע "ואפי'... מחיים" חסר בכ"א ובירושלמי, והוא פירוש הבבלי (בבא קמא יד ע"ב). ומוסיף ליברמן: "...והרי בישיבות הגאונים למדו את התוספתא בקביעות והכניסו לעתים תכופות את הפירושים לתוך גוף הברייתא".⁸¹

7.1.4 והרי דוגמה לתיקון ענייני שאין לו משמעות דקדוקית או מילונית: בתוספתא חגיגה ב, א שנינו: "אין דורשין בעריות בשלשה, אבל דורשין בשנים". כך הוא בכ"ז, וכן הוא (הרישא) במשנה (חגיגה ב, א). כ"א גורס "לשלשה... לשנים", וליברמן מעיר, שזה תיקון על פי הבבלי.⁸²

7.1.5 גם אין להוציא מכלל אפשרות חדירת לשונות בבליים לתוספתא מתוך אשגרת לשון. התלמוד הבבלי היה מאז חיבורו ספר הלימוד המרכזי בעם ישראל, ולשונו הייתה שגורה על לומדי תורה. סביר להניח, שמתוך הרגל לשון הכניסו סופרים ומעתיקים לתוספתא לשונות מן הבבלי שלא במתכוון.⁸³ יש להניח, שאלה הן תופעות נדירות וחריגות בתוספתא, וצפוי שלא תהיה בהן תאימות בין שני כתביהיד של התוספתא: כגון הצירוף "לא עשה ולא כלום" (ת' דמאי ד, ה; ת' עירובין ג, יד; ת' יבמות יא, י; ת' בבא קמא ה, א), במקום "לא עשה כלום" (בכ"א חסרה ולא במקומות

78. שם, מועד, עמ' יד (מבוא).

79. א' בנדויד מעיר בכמה מקומות על לשונות בכ"א שהם כדרך לשון התלמוד הבבלי, והוא מציין את נטייתו של כתב-יד זה לבבלי. ראה למשל בנדויד, עמ' 197.

80. בריואר, אמוראים, עמ' 148, ושם הערה 38.

81. ליברמן, תכ"פ, נויקין, עמ' 7.

82. שם, מועד, עמ' 1286.

83. בנדויד, עמ' 219–220.

אלה, מלבד ההיקרות האחרונה);⁸⁴ וכגון המלית בכדי בצירוף "בכדי אכילת פרס" (ת') נגעים ז, ה, ט) במקום כדי.⁸⁵

7.2 פירוש ותרגום

7.2.1 תיקונים מסוג זה, דומה שהם נמצאים בעיקר בכ"א.⁸⁶ הרי דוגמאות:

7.2.1.1 צחב < פסד

"והיו מתיראין שמא יצחיבו את בני העיר" (ת' יום טוב ב, ו); בכ"א יפסידו. גרסת כ"י נתמכת בידי כ"ל (יצחובו) ובידי ד"ר (יצחיבו), וליברמן מביא לה תימוכין גם ממקבילה במכילתא דרשב"י (יצחיבו) וממקבילות נוספות.⁸⁷ בן-חיים דן בפועל זה, והביא לו מקבילות מן הארמית ומן הערבית, במשמעות של כעס, ריב וכד'.⁸⁸ גרסת כ"א היא אפוא פירוש לפי העניין.⁸⁹

7.2.1.2 צחב < סחק

"צחב בין הבקר שלשה פעמים זה אחר זה" (ת' בבא קמא ב, ב); בכ"א סחק. ליברמן תומך בגרסת כ"י (וכן הוא בד"ר), והוא מפרש "התקוטט, התכושש" (כהוראת צחב לעיל, בחילוף הגרוניות).⁹⁰

7.2.1.3 אוכו < חיקו

"לא יכניס אדם את ראשו לתוך אוכו ויקרא את שמע" (ת' ברכות ב, טו); בכ"א חיקו, בד"ר קובו. ליברמן קובע: "וקרוב לוודאי שהנכון כלפנינו, ואין אוכו אלא חובו, כלומר חיקו, ובכ"י ע [= כ"א] ... השמיטו את העיקר והכניסו את הפירוש".⁹¹ ליברמן מסתמך על מקורות שונים, ועל תרגום משלי ו, כז: בחיקו – בעוביה (= באוביה).⁹²

84. ברואר, אמוראים, עמ' 148–149, ושם הערות 39, 40.

85. שם, עמ' 139.

86. השווה בנדוד, עמ' 233.

87. ליברמן, תכ"פ, מועד, עמ' 949.

88. ז' בן-חיים, "חקרי מלים", תרביץ יב (תש"א), עמ' 75–77.

89. השווה בנדוד, עמ' 233.

90. ליברמן, תכ"פ, גזיקין, עמ' 18.

91. שם, זרעים, עמ' 22.

92. לפי מ' ויינפלד, המלה נמצאת במקרא: חב (איוב לא, לג); הוא אף מצא לה מקבילה באכדית. ראה הנ"ל, "השבעת הוסאלים של אסרחדון מלך אשור", שנתון למקרא ולחקר המורח הקדום, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 121. אני מודה לפרופ' ויינפלד על מידע זה.

7.3.2.3 קוסטות < כוסות

"מקבל עליו עשר כוסות למאה" (ת' בבא בתרא ו, ו); בכי"א קוסטות. גרסת כ"א
נתמכת בגרסת המשנה (בבא בתרא ו, ב) והבבלי (שם צז ע"ב).¹⁰⁴

7.3.2.4 לזוק < להזויק

"מפני שרוצה להזויק להם את הנכסים" (ת' כתובות א, ג); בכי"א לזוק. ליברמן
מציין מקורות לגרסת לזוק מהבבלי ומהירושלמי. לזוק = להזיק, לקשור.¹⁰⁵

7.4 תיקונים על ידי הוספת תיבות להחלקת הסגנון¹⁰⁶

7.4.1 דוגמאות לתיקונים בכי"א

7.4.1.1 "שנים ששאלו חלוק אחד לילך בו שחרית לבית המדרש ואחד לילך בו
בסעודה" (ת' יום טוב ד, ו); בכי"א "...ואחד שילך בו ערבית לסעודה". ליברמן
מוכיח, שסתם סעודה היא סעודה של חצות היום.¹⁰⁷ כי"א הוסיף אפוא את התיבה
ערבית להקבילה לשחרית.¹⁰⁸ ערבית חסרה גם בכי"ל, בקטעי גניזה ובד"ר.

7.4.1.2 "נכנס לבית הפרס או למדור חממים" [צ"ל העמים] או שיצא חוץ לארץ" (ת'
מכות ד, יז); בכי"א "...או למדוד את ארץ העמים". מעתיק כ"א קרא בטעות למדוד
במקום למדור, וכדי שהגרסה תתיישב הוא הוסיף אחריה את התיבות את ארץ.

7.4.2 דוגמה לתיקון מסוג זה בכי"ו

"ואם היה כהן מיטמא להן ולא עוד אלא לדון עליהן בחוצה לארץ" (ת' מועד קטן
א, יב); בכי"א "לערער ולדון", בכי"ל "לעוד ולדון". נראה שלפני סופר כי"ו עמדה
הגרסה "לאעוד [= לעוד] ולדון" כגרסת כ"ל. לעוד במקום להעיד כגרירה ללדון,
ובגלל זרות הצורה הושמה אלף אחר הלמד כאם-קריאה.¹⁰⁹ סופר כי"ו הפריד בין
הדבקים וקרא בטעות "לא עוד", וכדרכו של צירוף זה הוא הוסיף ויו לפניו ואלא
אחריו, וכך יצא הנוסח "ולא עוד אלא...".

8. סיכום

8.1 בעקבות ח' נתן נעשה כאן ניסיון לאשש את המסקנה בדבר מקוריותן של
תופעות לשוניות בתוספתא שאינן זהות ללשון המיוצגת בכי"ק למשנה על ידי מבדק

104. שם, נזיקין, עמ' 398.

105. שם, נשים, עמ' 191.

106. השווה בנדויד, עמ' 233.

107. ליברמן, תכ"פ, מועד, עמ' 1007, הערה 21.

108. אך לפי ליברמן, שם, גרסת כ"א מתוקנת על פי הבבלי: "ערבית לבית המשטה".

109. ראה א' קימרון, "אלף מצעית כאם-קריאה בתעודות עבריות וארמיות מקומראן...", לשוננו לט

(תש"ה), עמ' 133-146.

התאימות בין שני כתבי-היד של התוספתא בתפרוסת היקרויות בין מבני לשון מתחלפים. מקוריותם של לשונות כפלי המבנה בתוספתא מביאה אותנו לאישוש המסקנה שהסיקו מ' בר-אשר וח' נתן בדבר קיום ניבים וטיפוסי לשון שונים בתקופת התנאים.

8.2 התאימות בתופעות אלה ובתופעות נדירות אחרות תשמש אולי עדות גם למהימנות מסירתם של כ"י וכ"א בכלל.

8.3 בצד התאימות יש גם אי התאמות בין שני כתבי-היד בחילופי גרסה ובקווים לשוניים. אפשר – לפי הסברו של ליברמן – שאלה משקפים מסורות שונות במסירת התוספתא.

8.4 כנגד מבדק התאימות, שמעיד לטובת מהימנות מסירתם של שני כתבי-היד, רוכזו עדויות על תיקונים מסוגים שונים שנעשו בהם: תיקונים על פי הבבלי, תיקונים של פירוש ותרגום, תיקונים של המרת מלים לא מובנות למלים מובנות דומות צליל, וכן הוספת מלים להשבת הסגנון.

8.5 אשר לתיקונים על פי הבבלי, יש להבחין בין תיקונים ענייניים (לא לשוניים), שהכניסום תלמידי חכמים, לבין תיקונים לשוניים. התיקונים הלשוניים אפשר שנכנסו בתוספתא בעקבות התיקונים הענייניים, ואפשר שחדרו בה מתוך אשגרת לשון. יש להניח, שהתיקונים האלה הם תופעות חריגות, מספרם מצומצם, וצפוי שלא תהיה בהם תאימות בין שני כתבי-היד.

8.6 ולבסוף, אין במאמר זה כדי למצות את הנושא, והוא טעון מחקר נוסף.

ביבליוגרפיה וקיצורים

אפשטיין, מבוא = י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², תל-אביב תשכ"ד.
 בנדויד = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א.
 בר-אשר, ביורים בלשניים = מ' בר-אשר, "ביורים בלשניים בכתבי היד של המשנה", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ז (תשמ"ו), עמ' 183-210.
 בר-אשר, טיפוסי לשון = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187-220.

ברוורמן, משנה ותוספתא = ג' ברוורמן, "בין לשון המשנה ללשון התוספתא", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים (תשמ"ו), עמ'

ברויאר, אמוראים = י' בריואר, "על הלשון העברית של האמוראים בתלמוד הבבלי", מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 127-153.

ד"ר = דפוס ראשון של התוספתא, וינציה רפ"א (על פי מהדורת התוספתא של ליברמן).

ליברמן, תוספתא = ש' ליברמן, תוספתא (על פי כ"י וינה) זרעים, מועד, נשים, נזיקין (ב"ק, ב"מ, ב"ב), ניו-יורק תשט"ז-תשמ"ח.

ליברמן, תכ"פ = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, מועד, נשים, נזיקין (ב"ק, ב"מ, ב"ב), ניו-יורק תשט"ז-תשמ"ח.

מורשת, לקסיקון = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א.

מישור, זמנים = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג.

נתן, ארפורט = ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד.

ערכי א = ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א (בעריכת י' קוטשר), רמת-גן תשל"ב. קובץ א = קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א (הביא לדפוס מ' בר-אשר), ירושלים תשל"ב.

קובץ ב = קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תש"ם.

כתבי-יד

למשנה

כ"י לו = כ"י קיימברידג' Add. 470,1, הוצאת ו"ה לו, קיימברידג' 1883.

כ"פ = כ"י פארמה [א], דה-רוסי 138.

כ"ק = כ"י קאופמן A. 50.

לתוספתא

כ"א = כ"י ארפורט 159.

כ"ז = כ"י וינה 46.

כ"ל = כ"י לונדון לסדר מועד (על פי מהדורת התוספתא של ליברמן).